

APIE REGULIARIUS IR NEREGULIARIUS APOFONINIUS SANTYKIUŠ DABARTINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE

R. VENCKUTĖ

1. Baltistikoje ir lituanistikoje turime nedidelių, bet vertingų balsių kaitos, apofonijos¹, istorijos tyrinėjimų², tačiau pasigendame tikslesnio ir išsamesnio sinchroninio aprašymo³.

¹ Pranc. *apophonie*, vok. *Ablaut*, rus. *аблаут* t. y. morfologiškai sąlygota balsių kaita vienos šaknies žodžiuose arba įvairiose vieno žodžio formose, pvz.: lie. *nėšti* : *naštà*, *su-šūkti* : *šaukti*, *kiūpti* : *keřpa*, *gėria* : *gėrė* ir t. t., lot. *tego* : *toga* ir t. t. graik. *φέρω* : *φορά* ir t. t., vok. *binden* : *band* : *gebunden* ir t. t., rus. *собирать* : *собрать*, *нести* : *ноша* ir t. t. [Plg. dar *alternacija*, vok. *Lautwechsel*, pranc. *alternance*, rus. *чередование*, *альтернация* (žr. O. C. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, М., 1969, p. 28, 42, 513)].

² Specialių baltų kalbų balsių kaitos diachronijai skirtų darbų yra palyginti nedaug: P. Aru-maa, *Von der Eigenart des Ablauts und der Diathese im Baltischen*, Zfsl Ph, XXVI (1), 1957, p. 118–149; K. Būga, *Rinkiniai raštai*, I–III, V., 1955–1960, II 251, II 365–6, II 548 ir t. t.; J. Endzelin, *Lettische Grammatik*, Riga, 1922, p. 58–91; P. Skardžius, *Analoginė balsių kaita*, Aph, V, 1935, p. 59–65; t. p. aut., *Dėl balsių asimiliacijos*, Aph, VII, 1938, p. 40–44; Chr. S. Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo—Bergen—Trömsø, 1966, p. 120–125 ir kt. Vertingų pastabų dėl lietuvių balsių kaitos sistemos formavimosi randame ir kitokios tematikos darbuose: istorinės gramatikos tyrinėjimuose (pvz., E. Hofmann, *Die baltische Verba mit Nasal infix*, ZfslPh, XXV (1), 1956, p. 58–66; J. Kazlauskas, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, V., 1968, p. 304–372; K. Morkūnas, *Apie esamojo laiko formas kerpu // kirpu*, „Baltistica“, III (2), 1967, p. 171–173; W. Osten-Sacken, *Das litauische langvokalische Präteritum in seinem Verhältnis zum Infinitiv und Präsens*, IF, XL (1–2), 1922, p. 145–159 ir kt.); etimologinėse studijose: (S. Karaliūnas, *Dėl lie. kúopa ir kaūpas etimologinio siejimo*, „Baltistica“, V (2), 1969, p. 183–196; t. p. aut.; Lie. *stragūs*=sl. **stroгъ*, „Baltistica“, IV (2), 1968, p. 259–267 ir kt.). Apie ablauto diachroniją ryšium su ide. kalbų istorija žr. H. Hirt, *Der indogermanische Ablaut*, Strassburg, 1900; t. p. aut., *Indogermanische Grammatik*, II, Heidelberg, 1921; J. Kuryłowicz, *L'apophonie en indo-européen*, Wrocław, 1956; t. p. aut., *Indogermanische Grammatik*, II, Heidelberg, 1968; t. p. aut., *Probleme der indogermanischen Lautlehre*, „II Fachtagung für indogermanischen und allgemeinen Sprachwissenschaft“, Innsbruck, 10.–15. Oktober 1961, Innsbruck, 1962, p. 114–115; Сравнительная грамматика германских языков, II, М, 1962, p. 121–289.

³ Piltniausias sinchroninis lietuvių kalbos balsių kaitos aprašymas yra A. Leskyno studija (žr. A. Leskien, *Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen*, Leipzig, 1884). Nedideli skyreliai balsių kaitai skirti dar šiuose darbuose: J. Otrębski, *Grammatyka języka litewskiego*, I, Warszawa, 1958, p. 184–213; Akademiniėje lietuvių kalbos gramatikoje (žr. *Lietuvių kalbos gramati-*

Dabartinės lietuvių kalbos balsių kaita (apofonija), išlaikiusi pagrindinius indoeuropietiškojo ablauto bruožus, sudaro savitą ir gana sudėtingą sistemą, kurią galima (ir, matyt, reikėtų) tyrinėti įvairiais atžvilgiais⁴. Šią galimybę apsprendžia pati balsių kaitos kaip dviplanio kalbos reiškinio specifika – fonetinė prigimtis, iš vienos pusės, ir morfologiškai sąlygotas funkcionavimas, iš kitos⁵.

Čia norėta atkreipti dėmesį į vadinamąjį apofoninių santykių reguliarumą ir nereguliarumą bei panagrinėti juos šiuo aspektu.

2. Taikant reguliarumo-nereguliarumo požymį apofoninės sistemos nagrinėjimui ir atitinkamai pagal jį klasifikuojant kalbinius duomenis⁶, reikėtų iš balsių kaitos pozicijų patikslinti pačią reguliarumo-nereguliarumo sąvoką, nes kalboje dažnai susiduriame su skirtingais atvejais, kada ryšys tarp žodžių ir jų formų suvokiamas kaip reguliarus, dėsningas (žr. žemiau).

Išeities tašku medžiagos klasifikavimui laikytina opozicija, arba priešpastatymas⁷. Kadangi analizuojamasis objektas yra šaknies vokalizmo kitimas giminiškuose žodžiuose ir jų formose, visa turima medžiaga skirstytina poriniais priešpastatymais, kurių nariai skiriasi vienas nuo kito šaknies balsiu (kokybiškai ar kiekybiškai), pvz., *leñda* : *landà*, *landùs*, -i, *landýti*, *lándžioti*; *keĩsti* : *kaità*, *kaitýti*, *kaitalioti*; *plėĩti* : *plúostas*; *daũžti* *dũžti*; *keĩsti* *kisti*; *maĩstas* : *misti*; *snieĩgas* *snigti*; *leñda* : *liñdo*, *rėgžti* : *rigžti*; *dũsti* : *dũsta*, *gėria* : *gėrė*; *kiĩsti* : *kýšoti*, *kýšis*; *vėĩgia* *vėĩgė* ir t. t. Labai dažnai tos pačios šaknies žodžių vokalizmas kaitaliojasi tiek kokybiškai, tiek kiekybiškai, pvz., *sveĩti*, *svarstýti*, *svarùs* : *svirti*, *svýra*, *svėrė*, *svėris*. Toliau šiuos priešpastatymus galima skirstyti į 1) gramatinius ir 2) lek-

ka, I, V., 1965, p. 98–108); kai kuriuose tarmių aprašymuose, pvz.: E. Grinaveckienė, Mituvos upyno tarmės fonetika, „Kalbotyra“, II, 1960, p. 20; K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, LKK, III, 1959, p. 25–36 ir kt. Žr. taip pat P. Венцкунте, Противопоставленные диалектные различия литовского аблаута, – Вестн. Моск. ун-та, сер. X, 1970, № 3, p. 47–57.

⁴ Mintį, kad įvairių požymių taikymas balsių kaitos analizei gali būti produktyvus, remia tokie konkretūs tyrinėjimai, kaip pvz., J. Endzelin, Lettische Grammatik, p. 58–91 (istorinių ir fonetinių [pozicinių] šaknies vokalizmo kitimų ryšys); В. М. Иллич-Свитыч, К истолкованию акцентуационных соответствий в кельтско-италийском и балтославянском, КСИС, 35, 1962, p. 63–72; (balsių kaitos ir metatonijos ryšys); J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, p. 304–372 (balsių kaita ir paradigmų formavimasis) ir kt.

⁵ Žr. Сравнительная грамматика германских языков, II, p. 222–224.

⁶ Apofoninė (ablauto) sistema paprastai apima šaknies vokalizmo kitimą, todėl 'balsių kaita afiksuose čia nelinečiama (plg. 1 išnašą, p. 19).

⁷ Apie opozicijos reikšmę lingvistinio tyrinėjimo metodikai žr. J. Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, p. 5–23; Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, p. 39–41; Ю. С. Степанов, Основы языкознания, М., 1966, p. 9, 10, 12, 20, 94–95, 161, 233; Вопросы теории лингвистической географии, М., 1962, p. 7–11.

sinius. Fonetiniai priešpastatymai⁸ čia neliečiami, plg. *a, e* pailgėjimą po kirčiu: *akis ākys, batūs bātai, kasū kāsa, lašėti : lāšinti, radaū : rādo* ir t. t.

3.1. Gramatiniai priešpastatymai yra tokie, kurie apima daug žodžių porų nepriklausomai nuo jų leksinės reikšmės, tai yra čia susiduriama su tam tikromis žodžių ir jų formų klasėmis, kurios išsiskiria kokiu nors požymiu, šiuo atveju – šaknies vokalizmo balsių kaitos laipsniu. Pavyzdžiui, intranzityvinių (nykstamasis balsių kaitos laipsnis) ir tranzityvinių (pilnasis balsių kaitos laipsnis) veiksmazodžių priešpastatymas: *birti : beŕti, dūžti : daužti, liŕkti : leŕkti, nirti : nėrti, švisti : šviēsti*, ir t. t. arba – kitas atvejis – esamojo (pilnasis balsių kaitos laipsnis) ir būtojo (ęsiamasis, arba pailgintasis, šaknies balsių kaitos laipsnis) laiko formų priešpastatymas⁹: *bēria : bērē, dūmia : dūmē, kāria : kōrē, kūlia : kūlē, pina : pynē, šauma : šōvē, vāgia vōgē*, ir t. t. Panašių priešpastatymų, kur šaknies vokalizmas yra morfologiškai sąlygotas (išvestinės formos priešpastatymas pagrindinei¹⁰), galima būtų nurodyti ir daugiau. Pavyzdžiui, veiksmazodžių ir kai kurių vardažodžių priešpastatymas (ide. *e/o): *bėsti : basl̥ys, drēbia : drabā, drabnūs,-i, giedōti : gaidā, žėisti žaizdā* ir t. t.; esamojo laiko (pilnasis balsių kaitos laipsnis) ir būtojo laiko bei bendraties (nykstamasis balsių kaitos laipsnis) formų priešpastatymas: *keŕpa kiŕpo, kiŕpti, leŕda : liŕdo, liŕsti, veŭka vilko, vilkti* ir t. t. ir kt. Visuose tokioms priešpastatytoms grupėms priklausančiuose žodžiuose ir jų formose šaknies vokalizmas kinta dėsningai ir todėl apofoniniai santykiai yra aiškiai reguliarūs.

3.2. Leksiniai priešpastatymai paprastai jungia ne formų klases, o tik atskirus artimesnės arba tolimesnės reikšmės žodžius, kuriuos tiesioginiais darybiniais gramatinių formų ryšiais dažnai sunku susieti. Bent kiek aiškiau išsiskiria dvi tokių priešpastatymų grupės:

1) žodžiai neabejotinai vienos šaknies, tačiau turį apibendrintą dvejomą vokalizmą, pvz., *diēvas : deivē* (< *dei-, *di LEW¹¹ I 86, 93), *kūogē : kāugē* (plg. *kūgis* LEW I 229), *kiēmas : kāimas* (LEW I 251), *tīžti : tēžti* (LEW II 1086, 1104), *viēšēs : vāišēs* (LEW II 1244) ir t. t. Kai kuriuos priešpastatytus žodžius galima sieti su atitinkamais veiksmazodžiais, pvz.: *diegas : dāigas*, plg. *dýgti* (LEW I 93, Aph V 61, plg. dar *pýkti, piktas, peikti : paikas*), *liēptas : láiptai*, plg. *lipti* (LEW I 367, Aph V 61), *riŕmbas : ruŕmbas*, plg. *reŕmbti, rambūs* (LEW II 696), *siekas saikas*,

⁸ Jais laikytini tie, kurie apima labai daug žodžių ir jų formų nepriklausomai nuo leksinės reikšmės ir gramatinės formos.

⁹ ęsiamasis balsių kaitos laipsnis būdingas ē-kam. būtojo laiko formoms.

¹⁰ Žr. J. Kuryłowicz, L'apophonie p. 5–23; plg. dar J. Kazlauskas, min. veik., p. 311–336, 350–365.

¹¹ E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Heidelberg–Göttingen 1962.

plg. *siėkti* (LEW II 755, Aph V 61), *siėtas* : *saĩtas*, plg. *siėti* (plg. dar pr. *largasaytan* LEW II 756, Aph V 61), *sniėgas* : *snaĩgė*, plg. *snigti* (plg. dar pr. *snaygis*, latv. *sniėgs*, s. sk. *snėgė*, lie. *ĩ-snaĩgas* „ant medžių šakų nugulęs sniegas“ LEW II 851, 853) ir kt.;

2) Žodžiai, turį skirtingas pamatines šaknis, bet suartėję semantinės konvergencijos keliu, pvz.: *duobė* : *daubà*, plg. *dóbtis* ir *dùbti* (LEW I 84, 108, 111), *kuopa* : *kaupas*, plg. *kuópti*, *kópti*, *kėpti* ir *kùpti*, *kupėti*, *prisi-kiaùpti* (LEW I 231, 312)¹², *kuólas* : *kálti*, plg. *kùlti* ir *kálti* (LEW I 211, 212), *smūgis* : *smōgti*, plg. *smáugti* ir *smagùs* „stiprus, tvirtas“, skirtingai nuo „linksmas“, *sriubà* : *srėbti*, plg. *siuřbti* ir *srėbti* (LEW II 887, 889, 990, 945) ir t. t.

Pirmajai priešpastatymų grupei (3.2.1) būdingas tos pačios šaknies vokalizmo dubletiškas (skirtingi balsių kaitos laipsniai artimos reikšmės žodžiuose), plg. *siėtas* : *saĩtas* (*siėtas* iš *siėti* < **sėi*: *sajà*, *saĩtas* < **soi*). Antrosios priešpastatymų grupės (3.2.2) šaknies vokalizmo dubletiškas atrodytų paralelus pirmajai grupei, bet jo atsiradimo priežastys, matyti, yra kitokios. Visa tai svarbu apofoninės sistemos aprašymui, nes atkreipia akis į tam tikrą nustatytų balsių kaitos eilių susikryžiamą¹³, vykusį formuojantis sistemai.

4. Apofonijos bazę kalboje sudaro balsių kaitos eilės, t. y. apibrėžta šaknies vokalizmo kitimo tvarka atitinkamuose giminiškuose žodžiuose ir jų formose. Dabartinės lietuvių kalbos apofonijos bazę sudaro trys balsių kaitos eilės¹⁴, kuriose atitinkamai gali kaitaliotis *a, e, ė, i, y, o, uo, u* (I eilė); *i, y, ai, ei, ie, ui* (II eilė); *u, ū, av, ov, au, ui, uo* (III eilė)¹⁵. Greta giminiškų žodžių, kurių balsių kaita sutampa su nurodytose eilėse nustatyta tvarka, yra ir tokių, kurie, būdami neabejotinai tos pačios šaknies vediniai, rodo dėsningumo pažeidimą, t. y. tam tikrą eilių susikryžiamą, pvz., *a e i : y : ai : ei* (šalia I ir II eilės) ir pan. Kadangi balsių kaitą turį žodžiai ir jų formos paprastai tarpusavyje siejasi tiek darybiniais (išraiškos plano), tiek semantiniais (turinio plano) ryšiais, svarbu patikslinti apofoninių santykių reguliarumo-nereguliarumo sąvoką bei specialiai tuos santykius aptarti.

¹² Kitokią ir, atrodo, patikimesnę etimologiją žr. S. Karaliūnas, min. str., „Baltistica“, V (2), p. 183–196.

¹³ Vok. *Ablautvermischung, Ablautentgleisung*.

¹⁴ Ne visi autoriai, aprašę lietuvių kalbos balsių kaitos sistemą, išskiria tą patį eilių ir jas sudarančių narių skaičių, plg. A. Šleicherio (A. Schleicher, Handbuch der litauischen Sprache, I (Grammatik), Praga, 1856, p. 61), F. Kuršaičio (F. Kurschat, Grammatik der litauischen Sprache, Halle, 1876, p. 31–35), A. Baranausko (A. Барановский, Заметки о литовском языке и словаре, СПб, 1898, с. 6–12), K. Jauniaus (К. Явнинс, Грамматика литовского языка, Петроград, 1908–1916, p. 37–40), V. Vaitkevičiūtės (Lietuvių kalbos gramatika, I, V., 1965, p. 98) išskirtas 3 eilės ir A. Leskyno (A. Leskien, min. veik., p. 268) – penkias.

¹⁵ Čia pagal Akademine lietuvių kalbos gramatiką (Liet. k. gr., p. 98).

4.1. Išraiškos plano regularumas suprantamas visų pirma kaip nuoseklus nustatytos šaknies vokalizmo kitimo tvarkos išlaikymas¹⁶. Remiantis tokiu visiškai formaliu apofoninių santykių supratimu, leksemas jungti į apofonines eiles derėtų visiškai neatsižvelgiant į jų leksinę reikšmę¹⁷. Todėl nenuostabu, kad, išleidus semantikos kriterijų iš akių, į vieną apofoninę eilę pakliūva ne tik giminiški artimos reikšmės žodžiai bei jų formos (1), bet ir leksemos, labai nutolusios viena nuo kitos¹⁸ (2). Ilustracijai pateiksime po keletą pavyzdžių.

1) *kilti, kilo : kyla : kėlti, kėlia : kėlė : kálnas; svirti, sviro : svyra : svefti, svėria : svėrė : svarstýti, svarūs, svařstis : svõris; tvirtas : tvėrti, tvėria tvėrė tvárstyti, į-tvaras, āp-tvaras, tvártas tvorà; vėžti, vėža vėžė, vėžinti vāžis, vāžiuoti, žiņgnis : žeņgti : žangūs ir t. t. (I eilė); dýgti : diegti : deigšlūs dáigas, dai-ginti; izti, izas : iēžti : eížėti : aižyti, išaižas; krýpti kreipti : kraipýti, pakraipà; knisti : knásioti(s); mįgti, nēmiga : įmygis : mięga, mięgas išsimaigyt „išsimiegoti“ (Jurbarkas); snigti : snýguriuoti : sniēgti (3 a. es. I.), sniēgas : snėigėti : snaigýti, snaigė; visti : veisti vaįsius, apvaisinti; sužibti : žybčioti žiēbti taibas, žaibuoti ir t. t. (II eilė); čiužinėti : pačiužos čiuožti : čiaužti, čiaužinėti; griūti : griuvėšiai : griūti : griovė; krūvis : kráuna króvė; niūrti : niūra, niūrus : niaurūs; spūstelėti : spūstis, spūdis : spáusti; sūsti : sūsta : saūsti, saūsas (III eilė).*

2) *blisti, bliūdo : blėšti, bleñdzia : blandýti, blandūs : bliūostas „akių sudėjimas, trumpas miegas“ (plg. blaūsti(s), blaudýti(s) LEW I 47, 48); dėgti : dėgis : dagióti, dagà : atúodogiai „vasariniai rugiai“ (LEW I 23, 25); glóstyti, glósto, glodūs, glotnūs „lygus“, Glodėnis : gluotnūs, gluosnis (plg. glaūsti, glūsti LEW I 158); stėbti : stabýti, „stabdyti“, stābas : stuobrýs „medžio kamienas, atplaiša, kelmas; nevikrus žmogus“ (plg. stūburas „medžio kamienas“ ir kt. LEW II 891, 933) ir t. t. (I eilė); plikas : plýnas : plėikata „pleiskana“, plėinėti „luptis veido odai“, plėinė, plėikė „lygi plika vieta“ (plg. platūs, plėsti, plėčia LEW I 611–612); tikti teikti tiėkti : táikyti (plg. tėkti, teñka, tėko LEW II 1077, 1092) ir t. t. (II eilė); dūbti, duburýs : duobė : daubà (plg. dóbti „užmušti“ ir dūbti, dūgnas < *dubnas LEW I 84, 108, 111); kúopa : kaūpas, kaūpti : kópti : kuprà, kúpinti (LEW I 231, 312, Baltistica V (2) 183–196); krūvis : kráuti : króvė, krósnis (plg. krūsnis Dusetos, LEW I 291, 301); smōgti : smūgis (plg. smáugti; smagūs „stiprus, tvirtas“ LEW II 837, 849) ir t. t. (III eilė).*

¹⁶ Prieš pateikiant pavyzdžius, pravartu prisiminti, jog giminiškų žodžių, kurių šaknys turi visus nustatytos eilės balsius ir dvibalsius, tėra labai nedaug. Dažniausiai iš visos nustatytos eilės kaitaliojasi tik du ar trys balsiai bei dvibalsiai.

¹⁷ Plg. E. Benvenisto šaknies teoriją (kn. Э. Бенвенист, Индоевропейское именное словообразование, М., 1955, p. 178–204)

¹⁸ Taip, beje, yra Akademijnėje lietuvių kalbos gramatikoje (žr. Liet. k. gr., p. 99–109).

4.2. Turinio plano reguliarumas, atvirkščiai, suvokiamas kaip gyvas semantinis žodžių ryšys, nepriklausomas nuo to, ar priešpastatomieji žodžiai priklauso vienai apofoninei eilei, ar ne. Laikantis tokio reguliarumo supratimo, į vieną apofoninę eilę jungtini arba etimologiškai skirtingi žodžiai (1), kaip *kúopa* : *kaũpti*, *smõgti* : *smũgis* ir kt. (daugiau pavyzdžių žr. aukščiau), arba neabejotinai giminiski, bet formaliai skirtingoms eilėms priklausą žodžiai bei jų formos (2). Pavyzdžiui: *brėžti* : *bráižyti*, *braižyti*, plg. *brúožas*; *bristi* : *braidyti*, *bráidžioti*, plg. *brėda*, *brenda*, *brastà*, *bradà*; *giñti* : *gainióti*, *gáinioti*, plg. *gėna*, *ganýti*, *nakti-gonė*; *kristi* *kráičioti*, plg. *kreñta*, *kratýti*, *krėsti*, *krėčia*; *plýšti*, *plėšti* : *plėišėti*, *plaišinti*, plg. *plúoštas*; *rigzti* : *raizgyti*, plg. *rėgzti*, *razgyti*, *rėžti* : *ráižyti*, plg. *rúožas*; *skristi* *skraidyti*, plg. *skreñda*, *skradžioti*; *smigti* : *smaignyti*, *smeigti*, plg. *smėgti*, *smagà* „nestora kartis“, *výti* *vaikyti*, plg. *vėja*, *vijo*, *pavajà* ir t. t.

5. Susumuojant tai, kas pasakyta (žr. 4.1, 4.2), reikia pasakyti, kad tarp išraiškos ir turinio plano reguliarumo (balsių kaitos atžvilgiu) yra tam tikrų prieštaravimų: tai, kas reguliaru vieno plano atžvilgiu, gali būti nereguliaru kito plano atžvilgiu ir atvirkščiai, plg. *blįsti*, *blėsti*, *blandyti* : *blúostas* iš vienos pusės (4.1.2) ir *brėžti*, *brúožas* *bráižyti*, iš kitos (4.2.2). Vadinas, aprašant apofoninę sistemą, remtis vienu kuriuo siaurai suprastu reguliarumo požymiu netikslinga ir ne visada pateisinama. Kadangi balsių kaita yra ne kas kita, kaip morfologiškai sąlygotas vokalizmo kitimas vienos šaknies žodžiuose ir jų formose, sistemos aprašymas, nepaisantis formos ir semantikos kriterijų, t. y. abiejų kriterijų vienu metu, neišvengs teorinio ir praktinio pobūdžio klaidų. Mat, išraiškos ir turinio plano kitiškai yra turėję įtakos visos apofoninės sistemos formavimuisi. Apie tai liudija ir abiejų tipų reguliarumo pažeidimai, atsispindį šioje schemoje:

	Išraiškos planas		Turinio planas	
	Neregulari balsių kaita	Regulari balsių kaita	Regulari balsių kaita	Neregulari balsių kaita
I		birti : befti : barstýti kisti : keįsti : kaitýti	birti : befti : barstýti kisti : keįsti : kaitýti	
II		tikti : teįkti : tiėkti : táikyti		tikti : teįkti : tiėkti : táikyti
III	rėžti : rúožas : ráižyti		rėžti : rúožas : ráižyti	

5.1. Kaip matyti iš schemos, balsių kaitos dėsningumas išlieka nepažeistas tik tuo atveju, kada absoliučiai sutampa išraiškos ir turinio plano reguliarumas (žr. schemą I)¹⁹. Tas dėsningumas dabartinės lietuvių kalbos apofoninei sistemai yra pats būdingiausias, kitaip tariant, apofoninių santykių reguliarumas būdingas didžiajai apofonijos bazės daugumai, t. y. jungia pirminius ir išvestinius žodžius bei jų formas, kurių šaknies vokalizmo kitimas sutinka su nustatyta apofoninės eilės tvarka, plg. *birti* : *bẽrti* : *barstýti*; *dribti* : *drė̃bti* : *drabstýti*; *liñkti* : *leñkti* *lankstýti*; *migzti* : *mė̃gzti* : *mazgýti(s)*; *vilkti* : *valskstýti* ir t. t. Ta grupė apima beveik visus gramatinius priešpastatymus (žr. 3).

5.2. Ten, kur apofoninių santykių reguliarumas išraiškos ir turinio atžvilgiu sutampa tik tariamai ar tik iš dalies (žr. schemą II), susiduriama su balsių kaitos eilių susikryžiuoimu (Ablautvermischung). Mat, tos pačios reikšmės žodžiai, turį nuo seno dvejopai apibendrintą skirtingų balsių kaitos laipsnių vokalizmą (žr. aukščiau, 3.2), vėliau galėjo semantiškai išsiskirti, plg. *tikti*, *teikti*, *tiėkti*, *táikyti* *tėkti*²⁰; arba galėjo semantiškai suartėti skirtingi išraiškos plano segmentai, pavyzdžiui, *kúopa* : *kaūpas*²¹. Eilių susikryžiuoimas yra palyginti senas reiškinys, nes jam sukti reikalinga gili žodžių etimologija²².

5.3. Kitas apofoninis santykių nereguliarumo atvejis (kai išraiškos ir turinio planai nesutampa, žr. schemą, III), yra vadinamoji analoginė balsių kaita²³ (Ablautentgleisung), kuri jungia visus priešpastatymus, rodančius „nukrypimą“ nuo nustatytos šaknies vokalizmo kitimo tvarkos, t. y. naujų apofoninių santykių susidarymą vienos eilės pagrindu pagal kitos eilės analogiją. Antai naujas santykis *i* : *e* : *a* – *rigzti* : *rė̃gzti* : *raizgýti* tipas (daugiau pavyzdžių žr. 4.2.) – susidarė iš *i* : *e* : *a*, plg. *rigzti* : *rė̃gzti* : *razgýt* (Jurbarkas), pagal *i* : *ei* (*ie*) : *ai* pavyzdį, plg. *drikti* : *driėkti* : *draikýti*; *kisti* : *kẽisti* : *kaitýti* ir t. t.

Reikia pridurti, jog naujesiems santykiams būdingas savotiškas reguliarumas: bendrinėje kalboje ir ypač tarmėse jiems pailiuoiti galima rasti daugiau pavyzdžių, plg. *pinti* : *pė̃na* : *páinioti*; *skinti* : *skė̃na* : *skáinioti*; *trinti* *trė̃na* *tráinioti* (Kelmė, Šaukėnai) ir kt. Naujasis apofoninių santykių reguliarumo tipas būdingas ir gramatiniams priešpastatymams (tiek formų, tiek žodžių darybai), todėl,

¹⁹ Schemos grupės, pažymėtos I, II, III, rodo išraiškos bei turinio plano reguliarumo santykius balsių kaitos atžvilgiu.

²⁰ Žr. E. Frenkelio pastabą: „lit. *tikti* usw. von der Wz. **teig-* ist mit der Parallelwz. **teg-* (in *tėkti*) auszugehen; diese haben ursps. das gleiche bedeutet“ (LEW II 1092).

²¹ S. Karaliūnas, min. str., „Baltistica“, V (2), p. 184.

²² Plg. tariamą išraiškos ir turinio plano reguliarumo sutapimą, nes žodžiai kildinami iš skirtingų pamatinių šaknų (tipas *duobė* : *daubà*).

²³ Gana įtikinamą šio reiškinio aiškinimą yra davęs P. Skardžius (žr. P. Skardžius, Analoginė balsių kaita, Aph, V, p. 59–65).

galimas daiktas, dabartinės lietuvių kalbos apofoninėje sistemoje tikslinga išskirti specialią apofoninę eilę.

Analoginė balsių kaita, P. Skardžiaus pripažinimu²⁴, yra ne tik senas²⁵, bet ir iki šiol gyvas baltų kalbų reiškiny. Su ja susiduriame tiek žodžių (1), tiek ir gramtinių formų daryboje (2).

5.3.1. Priešpastatydami tarmių ir bendrinės kalbos²⁶ faktus, pastebime, jog vienos šaknies ir tos pačios reikšmės žodžiai skiriasi šaknies vokalizmo laipsniu, pvz., *dvėsia* (literatūrinė kalba, toliau sutr. – lk) : *dvėsas* „dvasnà, sudžiūvėlis“ (Salos), plg. *dvaskus* „tas pat“ (Jurbarkas); *gėlbėti*, *gėlbsti* : *pagėlba* (Jurbarkas, Pagramantis, Ramygala, Sintautai, Subačius, Vilkaviškis), plg. *pagálba* (lk); *pėšti* : *pešióti* (lk), plg. *pašióti* (Kelmė, Šaukėnai); *sėkti* : *sekióti* (lk), plg. *sakióti* (Kelmė, Šaukėnai), *fakiót* DP 103₂₃; *vėsti* *vežióti* (lk), plg. *vadžióti* (Kelmė, Šaukėnai), s. sl. *voditi*; *vėžti* *vežióti* (lk), plg. *važióti* (Kelmė, Šaukėnai), s. sl. *voziti* ir t. t. Visi po dvitaškio einą žodžiai yra perdirtbi iš *pagálba*, *pašióti* ir t. t. pagal *gėlbs-ti*, *pėša* ir t. t. analogiją²⁷.

5.3.2. Analoginės balsių kaitos gajumą rodo ir kai kurie veiksmazodžių paradigų sujungimo faktai. Antai pastebėta, jog Zietelos (Baltarusijos TSR) šnektejo vietoje literatūrinės kalbos ir kitų Lietuvos teritorijoje paplitusių tarmių esamojo laiko formų *keřpa*, *leńda*, *peřka*, *reńka*, *sleńka* vartojamos to paties laiko formos su kitu šaknies vokalizmo laipsniu – *kiřpa*, *lińda*, *piřka*, *rińka*, *slińka*²⁸, plg. būtojo laiko formas *kiřpo*, *lińdo*, *piřko*, *rińko*, *slińko*. Šakninis *i* greta *e* esamojo laiko formos užfiksuotas taip pat lietuvių kalbos rašytiniuose paminkluose, iš kurių minėtinas K. Sirvydo žodynas²⁹. Tą faktą, matyt, galima aiškinti morfologinėmis priežastimis, būtent būtojo laiko formų *kiřpo*, *lińdo* ir t. t. įtaka esamojo laiko formų šaknies vokalizmo apiforminimui. Šią mintį, iškeltą dar F. Spechto³⁰, gražiai yra pagrindęs K. Morkūnas³¹; ji gali būti paremta ir kitais lietuvių kalbos tarmių (*grėšia* „gresia“ Vilkaviškis, plg. *grėšė*, *slėgia* „slėgia“ Biržai, Dusetos, Kur-

²⁴ P. Skardžius, min. str., p. 61.

²⁵ Plg. *sėsti* : *sođinti* pagal *skęsti* : *skandinti* analogiją, t. y. senas ide. *e/o (*sėsti* : *suođžiai*) kaitos pažeidimas pagal *e/a* < ide. *e/o analogiją, kuris vėliau tapo reguliaria kaita *ė* : *o*, pvz., *glėbti* : *glóbtii*. *rėplióti* : *ropóti* ir t. t. (žr. J. Kuryłowicz, min. veik., p. 210; Chr. S. Stang, min. veik., p. 121, plg. dar A. Leskien, min. veik., p. 268, kur *ė* : *o* kaita išskirta kaip atskira eilė, pagal ten duotą klasifikaciją – ketvirtoji).

²⁶ Bendrinę kalbą šiuo atveju laikome viena iš daugelio tarmių.

²⁷ Plg. P. Skardžius, min. str., APh, V, p. 60.

²⁸ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, V., 1966, p. 338.

²⁹ K. Morkūnas, Apie esamojo laiko formos *kerpu* || *kirpu*, „Baltistica“, III (2), V., 1967, p. 171.

³⁰ Šyrwids, Punktay sakimu (Punktay kazań), I: 1629, II: 1644, mit kurzer grammatischer Einleitung herausgegeben von Dr. Fr. Specht, Göttingen, 1929, p. 39.

³¹ K. Morkūnas, min. str., p. 171–173.

šėnai, Šakyna, Vilkaviškis, plg. *slėgė, tūpia* „tupia“ Biržai, Daukšiai, Šakyna, plg. *tūpė*³²) bei latvių kalbos faktais (*cērpū, cērtu, pērku* ir tarmėse pasitaikančios esamojo laiko formos *cirpu, cirtu, pirkū*³³).

Antra vertus, tarmėse labai darus ir *vėja* (bendratis *výti*, būt. I. 3 a. *vįjo*) tipas, t. y. jo pavyzdžiu apiforminamas esamojo laiko formų vokalizmas, plg. *dėla* (Laukuva, Šatės, Tirkšliai, Veiviržėnai), būt. I. 3 a. *dīlo* greta I k *dýla, dīlo, svėla* (Kvėdarna, Laukuva, Salantai), būt. I. 3 a. *svīlo* greta I k *svýla, svīlo; pėla* (Karklėnai, Kelmė, Laukuva, Šaukėnai), būt. I. 3 a. *pýlė* (I k *pīla, pýlė*), *skėna* (Karklėnai, Pagramantis, Šaukėnai), būt. I. 3 a. *skýnė* (I k *skīna, skýnė*), *trėna* (Pagramantis, Šaukėnai), būt. I. 3 a. *trýnė* (I k *trīna, trýnė*)³⁴. Čia galima dar nurodyti *dreмба* „drimba“, *keмба* „kimba“ (Kupiškis), *leмба* „limpa“ (Linkmenys), *sneмба* „sninga“, *stėмба* „stimpa“ (Kuktiškės, Linkmenys, Svėdasai), *žleмба* „žlimba“ (Gelvonai) ir kt. esamojo laiko formos, įsigalėjusias *skreňda* tipo pavyzdžiu³⁵. Tai, kad opozicijos *dvėsia : dvėsas* ir t. t. (žr. aukščiau 5.3.1.) ir *kiřpa : kiřpo* (Zietela, žr. aukščiau, 5.3.2.) yra naujai susidarusios, abejonių niekam nekelia, tačiau, sinchroniškai aprašant apofoninę sistemą, nederėtų jų išleisti iš akių, nes susidarius naujams apofoniniams santykiams, ji išlieka nepažeista, o tai rodo senų ir naujų, pagal tos pačios eilės analogiją atsiradusių, apofoninių santykių koezistenciją.

6. Balsių kaitos eilių susikryžiovimo (II schemos grupė) ir analoginės balsių kaitos (III schemos grupė) palyginimas rodytų, jog tie reiškiniai, sąlygojami skirtingo plano pakitimų³⁶, turėjo nevienodos įtakos apofoninei sistemai. Balsių kaitos eilių susikryžiovimas nesukėlė naujų apofoninių išraiškos plano santykių (balsių kaitos eilių dėsningumas išliko nepažeistas), analoginė balsių kaita, priešingai, tam tikrais atvejais nulėmė naujų apofoninių santykių susidarymą, plg. *ganýti, gāno gēna : ginti : gynėti : gānīoti* (*a : e i : y : ai*), *plýšti : plėšti : plėišėti : pluoštas : plaišinti, at-plaišà* (*y : ě : ei : uo : ai*). Tie atvejai nebetelpa į tradicinius apofoninių santykių rėmus³⁷.

7. Tai, kas pasakyta aukščiau, matyt, leistų daryti tokią bendrą išvadą: sinchroninis apofoninės sistemos aprašymas turėtų būti grindžiamas visų pirma realiai egzistuojančiais apofoniniais santykiais konkrečiame sinchroniniame sistemos piūvyje, kuriame santykių diachronija, net ir pati artimiausioji, nevaicina lemiamo vaidmens.

³² Z. Zinkevičius, min. veik., p. 340.

³³ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, p. 727.

³⁴ Z. Zinkevičius, min. veik., p. 339.

³⁵ Z. Zinkevičius, ten pat.

³⁶ Balsių kaitos eilių susikryžiovimas sietinas su turinio plano pakitimais, t. y. semantine divergencija ir konvergencija, žr. 5.2, analoginė balsių kaita — su išraiškos plano pakitimais, t. y. balsių kaitos „išlyginimu“ pagal kitos arba tos pačios eilės analogiją ir dėl morfologinių faktorių, žr. 5.3 ir t. t.

³⁷ Tai, beje, pažymi ir Akademinė lietuvių kalbos gramatika (Liet. k. gr., p. 109).

О РЕГУЛЯРНЫХ И НЕРЕГУЛЯРНЫХ АПОФОНИЧЕСКИХ СООТНОШЕНИЯХ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Синхронное описание любой сложной системы, какой несомненно является и апофоническая система современного литовского языка, требует тщательной и разносторонней классификации материала. В настоящей статье излагается опыт применения признака регулярности—нерегулярности к анализу вокалических чередований. После уточнения понятия регулярности апофонических соотношений с точки зрения плана выражения и плана содержания делается общий вывод, что расхождение между регулярностью этих планов оказало определенное влияние на становление системы: в одних случаях оно вызвало скрещивание (*Ab-lautvermischung*), в других — выравнивание (*Ablautentgleisung*) апофонических рядов (ср. *duobė < dóbti : daubà < dúbti*, с одной стороны, и *rigžti : rėgžti : raizgýti*, наряду с *rigžti : rėgžti : razgýti*, с другой). Все это позволяет полагать, что в каждом из установленных апофонических рядов литовского языка сосуществуют древние, унаследованные от индоевропейского прошлого и новые апофонические соотношения, сложившиеся уже на почве балтийского периода и собственно литовского языка.